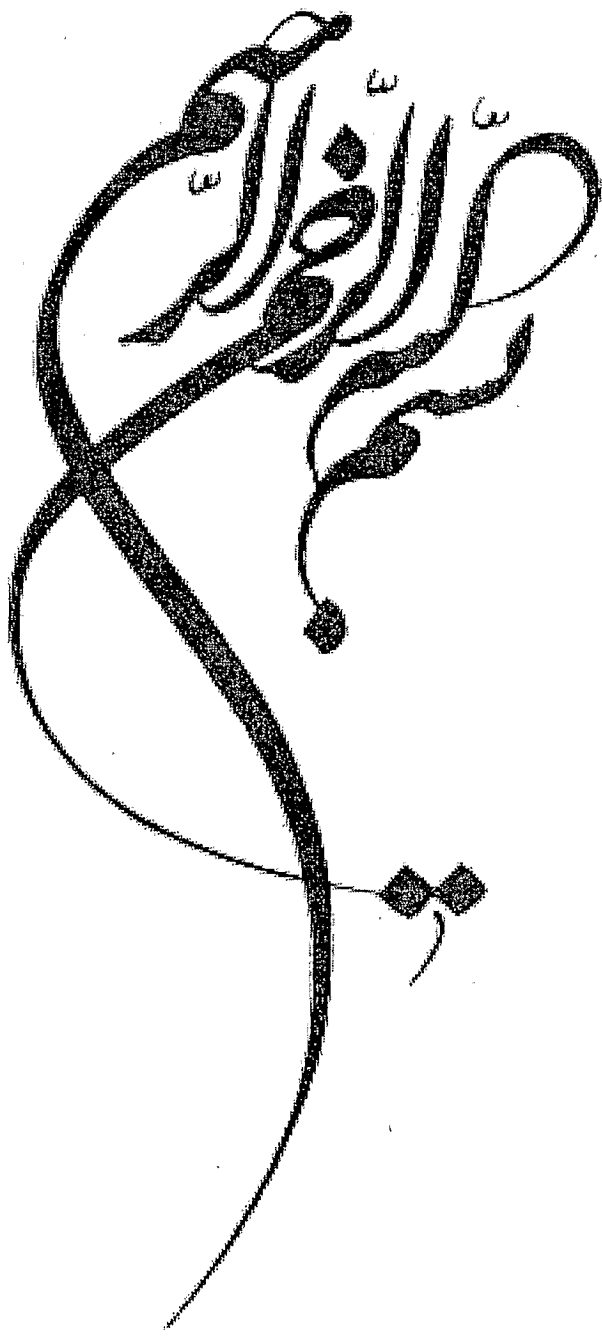

۱۳۶۸۱۰۱۱۱۱
۲۳۶۸

۱۹۱۹

۸۷/۱۰۸۱۳۶
۸۷/۱۰۸۱۳۶

دانشگاه بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

عباس میرزا نائب السلطنه
(بررسی اقدامات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و
نظامی عباس میرزا)

استاد راهنما:

دکتر عباس سرافرازی

استاد مشاور:

دکتر عظیم شه بخش

تحقیق و نگارش:

عبدالقادر براهوئی

(این پایان نامه از حمایت مالی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

شهریور ۱۳۸۷

۱۰۹۱۹۱

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان عباس میرزا نائب السلطنه (بررسی اقدامات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی عباس میرزا) قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی توسط دانشجو عبدالقادر براهوئی تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر عباس سرافرازی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

عبدالقادر براهوئی

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۳۸۷/۰۷/۲۹ توسط هیئت داوران بررسی و درجه بسیار خوب به آن تعلق گرفت.

تاریخ

امضاء

نام و نام خانوادگی

استاد راهنما:

دکتر عباس سرافرازی

استاد مشاور:

دکتر عظیم شه بخش

داور ۱:

دکتر علی ناظمیان فولاد

داور ۲:

دکتر عباسعلی آذرنیوشه

نماینده تحصیلات تکمیلی:

دکتر گیتی موسی پور

۱۳۸۸ / ۱ / ۱۵

۱۷، ۷، ۲۹

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب عبدالقادر براهوئی تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: عبدالقادر براهوئی

امضاء:

تقدیم به:

همه کسانی که در جهت بهروزی مردم ایران کوشیدند.
به آنان که بر خود سخت گرفتند تا دیگران بیاسایند.

↓

به پدر و مادرم به پاس همه زحماتشان.

و تقدیم به:

همسرم.
و به دوگل مریم زندگی ام؛ عماد و میعاد.

سپاسگزاری

برخود لازم می دانم که قبل از همه مراتب تشکر و امتنان خویش را از زحمات ارزنده استاد گرامی آقای دکتر عباس سرافرازی که در تمام مراحل تهیه و تدوین این پژوهش ، در نهایت مهربانی و گشاده رویی از راهنمایی های گرانسنگ خویش مرا بهره مند نمودند، ابراز نمایم.

از زحمات و مساعدت های ارزشمند استاد مشاور محترم جناب آقای دکتر عظیم شهبخش نیز صمیمانه تشکر و قدردانی می نمایم.

و بالاخره از پدر و مادرم که همواره دعای خیرشان بدرقه راهم بوده است و نیز از همسر و فرزندانم به خاطر تحمل تمام مرارتها و کاستیهایی که در اثر مشغولیتهم در این دوره متحمل شدند، سپاسگذارم.

چکیده:

دوران پرتلاطم حکومت قاجارها بر ایران در عصری آغاز شد، که اروپا با جهش های پی در پی ناشی از انقلاب علمی و صنعتی که در آنجا بروز کرده بود، در حال گذار از دوران سنتی به عصر مدرن بود. ولی ایران و خاندان حاکم قاجار - فتحعلی شاه و اطرافیانش - بی خبر از آنچه که در اطرافشان می گذشت، مشغول سپری کردن دوران بودند. اما در میان خاندان سلطنتی قاجار، عباس میرزا متفاوت از سایرین می اندیشید. وی که از همان دوران نوجوانی و پس از انتصاب به حکمرانی ایالت مهم آذربایجان، در اثر رویارویی مستقیم با اروپائیا با رویه های متفاوت تمدن غرب آشنا شده بود، در صدد برآمد ضعفهای فاحش ایران را در مقابل رقیب قدرتمند شمالی آن - روسیه تزاری - به حداقل برساند. بدین منظور نایب السلطنه شروع به تغییر و اصلاح نظام حکومتی ایالت متبوع خود - آذربایجان - در زمینه های مختلف نظامی، اقتصادی و اجتماعی نمود.

عباس میرزا با جلب همکاری برخی رجال متفکر و توانمند نظیر، میرزا بزرگ قائم مقام اول و فرزند ارشد وی میرزا ابوالقاسم قائم مقام ثانی، و با وجود مخالفت و سنگ اندازی مخالفین خود توانست تغییراتی ارزشمند در اوضاع سیستم حکومتی و احوال مردم آذربایجان به وجود آورد.

نایب السلطنه ضمن مقاومت جانانه در مقابل ارتش مدرن و قدرتمند روسیه تزاری و نیز دیگر همسایه نا سازگار وقت ایران - عثمانی - که چشم طمع به خاک ایران دوخته بودند، اقدامات مهمی در تجهیز و نوسازی سپاه، تغییر و اصلاح نظام اداری و مالی، رشد و توسعه اقتصادی و اجتماعی و همچنین ارتقاء سطح آموزش و فرهنگ کشور انجام داد.

کلمات کلیدی: عباس میرزا، فتحعلی شاه، قائم مقام، اصلاحات، آذربایجان.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: مقدمه
۲	۱-۱. مقدمه
۶	۱-۲. بررسی منابع
۹	بخش اول: زندگی نامه عباس میرزا
۱۰	فصل اول: کودکی عباس میرزا
۱۱	۱-۱-۱. تولد و کودکی عباس میرزا
۱۳	۱-۱-۲. عباس میرزا و آقا محمد خان
۱۶	۱-۱-۳. آموزش و معلم دوران کودکی عباس میرزا
۱۹	فصل دوم: دوران نوجوانی عباس میرزا (در مدرسه آذربایجان)
۲۰	۱-۲-۱. عباس میرزا در آذربایجان (ولایتعهدی عباس میرزا)
۲۳	۱-۲-۲. همراهان عباس میرزا
۲۵	۱-۲-۲-۱. عباس میرزا و قائم مقام ها
۳۰	۱-۲-۳. مخالفان عباس میرزا
۳۱	۱-۳-۲-۱. عباس میرزا و برادران او
۳۳	۱-۳-۲-۲. عباس میرزا و دربار قاجار
۳۶	۱-۳-۲-۳. عباس میرزا و قشون قاجار
۳۷	۱-۲-۴. عباس میرزا و علماء
۴۱	۱-۲-۵. عباس میرزا و فتحعلی شاه
۴۴	فصل سوم: جوانی و میانسال‌ی عباس میرزا (عباس میرزا و جنگهای ایران و روسیه)
۴۵	۱-۳-۱. سابقه دست اندازی روسها به سرزمین ایران
۴۵	۱-۳-۱-۱. سابقه دست اندازی روسها به قفقاز، اران و گرجستان و روابط گرجستان با حکومت مرکزی ایران
۴۹	۱-۳-۱-۲. ادامه توسعه طلبی روسها و آغاز درگیریها
۵۱	۱-۳-۲. دوره اول جنگهای ایران و روسیه (۱۲۲۸-۱۲۱۸ ه.ق/ ۱۸۱۳-۱۸۰۳ م.)
۵۱	۱-۳-۲-۱. تسلط روسها بر گنجه
۵۳	۱-۳-۲-۲. جنگهای سال (۱۲۱۹ ه.ق/ ۱۸۰۴ م.)
۵۶	۱-۳-۲-۳. جنگهای فرسایشی (۱۲۲۷-۱۲۲۰ ه.ق/ ۱۸۱۲-۱۸۰۵ م.)
۵۶	۱-۳-۲-۳-۱. جنگهای عسکران، بادکوبه، گنجه و ایروان. (۱۲۲۳-۱۲۲۰ ه.ق/ ۱۸۰۸-۱۸۰۵ م.)
۶۱	۱-۳-۲-۳-۲. حملات مشترک عباس میرزا و محمد علی میرزا (۱۲۲۴ ه.ق/ ۱۸۰۹ م.)
۶۳	۱-۳-۲-۳-۳. شکست اصلاندوز؛ نقطه عطف جنگهای دوره اول (۱۲۲۷ ه.ق/ ۱۸۱۲ م.)
۷۳	۱-۳-۲-۳-۴. عهدنامه گلستان
۸۰	۱-۳-۳. دوره دوم جنگهای ایران و روسیه

۸۰	۱-۳-۳-۱. مقدمات شروع جنگهای دوره دوم
۸۲	۱-۱-۳-۳-۱. نقش علماء و مجتهدین شیعه در آغاز جنگهای دوره دوم ایران و روس
۸۴	۲-۱-۳-۳-۱. نقش انگلیسیها در آغاز جنگهای دوره دوم ایران و روس
۸۵	۳-۱-۳-۳-۱. عباس میرزا و نقش او در آغاز دوره دوم جنگ
۸۶	۲-۳-۳-۱. آغاز درگیریها و فتوحات سپاه ایران
۸۸	۳-۳-۳-۱. جنگ گنجه و آغاز شکست سپاه ایران
۸۹	۴-۳-۳-۱. ادامه شکستهای سپاه ایران و سقوط تبریز
۹۱	۵-۳-۳-۱. مذاکرات صلح و عهدنامه ترکمانچای
۹۳	۱-۵-۳-۳-۱. مواد معاهده صلح ترکمانچای
۹۷	۶-۳-۳-۱. پیامدهای جنگهای ایران و روس و عهدنامه ترکمانچای
۱۰۱	۴-۳-۱. علل شکست ایران در جنگهای ایران و روس
۱۰۹	فصل چهارم: عباس میرزا و جنگهای ایران و عثمانی
۱۱۰	۱-۴-۱. علل جنگهای ایران و عثمانی
۱۱۱	۲-۴-۱. آغاز جنگهای ایران و عثمانی
۱۱۵	۱-۲-۴-۱. جنگ توپراق قلعه
۱۱۸	۳-۴-۱. معاهده صلح ارزنه الروم
۱۲۰	فصل پنجم: آخرین تلاشهای یک سردار (عباس میرزا و جنگهای داخلی)
۱۲۱	۱-۵-۱. لشکرکشی به یزد و کرمان
۱۲۵	۲-۵-۱. جنگهای خراسان و سرکوب خوانین متمرّد
۱۳۰	۳-۵-۱. جنگ با ترکمنهای سرخس
۱۳۴	۴-۵-۱. جنگ هرات (۱۲۵۱ م. ق. ۱۸۳۶ م.)
۱۳۶	۵-۵-۱. جنگهای داخلی و رقابت استعمارگران
۱۴۰	فصل ششم: پایان زندگی و مرگ عباس میرزا
۱۴۱	۱-۶-۱. شدت مریضی و مرگ عباس میرزا
۱۴۵	۲-۶-۱. زندگی خانوادگی و فرزندان عباس میرزا
۱۴۸	۳-۶-۱. صورت و سیرت عباس میرزا
۱۵۸	بخش دوم: بررسی افکار و اقدامات و اصلاحات نظامی، اجتماعی و اقتصادی عباس میرزا
۱۵۹	فصل اول: اوضاع اجتماعی ایران در ابتدای دوره قاجار و موانع و مشکلات اصلاح امور
۱۶۰	۱-۱-۲. اوضاع اجتماعی ایران در دوران زندگی عباس میرزا
۱۶۱	۲-۱-۲. طبقات مختلف جامعه ایران در عصر عباس میرزا
۱۶۳	۳-۱-۲. موانع و مشکلات اصلاح امور در ایران عهد عباس میرزا
۱۷۱	فصل دوم: اصلاحات لشکری و نظامی
۱۷۲	۱-۲-۲. نظام جدید و چگونگی پیدایش آن
۱۷۹	۲-۲-۲. خرید اسلحه و ساخت کارخانجات اسلحه سازی
۱۸۲	۳-۲-۲. تغییر ساختار و تشکیلات سپاه و شیوه آموزشی جدید
۱۸۷	۱-۳-۲-۲. فکر تاسیس بحریه (نیروی دریایی)
۱۸۹	۴-۲-۲. نتایج و آثار اقدامات لشکری و نظامی عباس میرزا

۱۹۵	فصل سوم: اصلاحات اقتصادی و اجتماعی عباس میرزا
۱۹۶	۱-۳-۲. اصلاحات اداری و مالی (اصلاح دیوان)
۲۰۷	۲-۳-۲. ایجاد صنایع جدید
۲۱۰	۳-۳-۲. تلاش جهت بهره برداری از معادن
۲۱۲	۴-۳-۲. گسترش راههای تجاری و ساماندهی کاروانسراها و چاپار خانه ها
۲۱۵	۵-۳-۲. احداث ابنیه و عمران و آبادی
۲۱۸	۶-۳-۲. تمایل در جهت ایجاد مستعمره نشین در مهاباد
۲۱۹	۷-۳-۲. اصلاحات قضائی و تشکیل دیوان مظالم
۲۲۱	۸-۳-۲. طرح واکسیناسیون و آبله کوبی؛ اقدام در جهت بهداشت و سلامت عمومی
۲۲۳	۹-۳-۲. نتایج و آثار اصلاحات اقتصادی و اجتماعی عباس میرزا
۲۲۶	فصل چهارم: اصلاحات فرهنگی و آموزشی
۲۲۷	۱-۴-۲. اعزام محصل به خارج
۲۳۲	۲-۴-۲. ترجمه و چاپ کتاب
۲۳۵	۳-۴-۲. تاسیس مدارس جدید
۲۳۷	۴-۴-۲. نتایج و آثار اقدامات فرهنگی و آموزشی عباس میرزا
۲۴۰	فصل پنجم: عباس میرزا و سیاست خارجی
۲۴۴	۱-۵-۲. عباس میرزا و دیپلماسی انگلیس
۲۴۹	۲-۵-۲. عباس میرزا و دیپلماسی روسیه
۲۵۱	۳-۵-۲. عباس میرزا و دیپلماسی فرانسه
۲۵۲	۴-۵-۲. نتایج و آثار عملکرد دیپلماتیک عباس میرزا
۲۵۵	فصل ششم: تداوم اصلاحات عباس میرزا
۲۵۶	۱-۶-۲. قائم مقام ثانی و تداوم اصلاحات عباس میرزا
۲۵۸	۲-۶-۲. امیر کبیر و احیاء اصلاحات عباس میرزا
۲۶۱	۳-۶-۲. سپهسالار و آخرین تلاشهای اصلاح طلبان
۲۶۳	- نتیجه گیری
۲۶۶	- توضیحات
۲۷۲	- منابع و مأخذ
۲۷۲	الف- کتابها
۲۷۹	ب- مقالات

فهرست جدول ها

صفحه	عنوان جدول
۱۸۶	جدول ۲-۲-۳. تغییر عناوین درجه ها و قسمت‌های نظامی در اصلاحات ارتش ایران توسط فرانسویها

فهرست شکل ها

صفحه

عنوان شکل

۱۶۳

نمودار ۲-۱-۲: صورت بندی اجتماعی ایران سال ۱۸۰۰ م.

فصل اول

مقدمه

۱-۱. مقدمه:

عصر قاجار به دلیل اینکه مرحله مهم و حساس آشنایی کشور با تمدن نوین اروپایی در این دوره رخ داده است در بررسی‌ها و تحقیقات محققین جایگاه خاصی دارد. تصور عمومی در مورد ایران عصر قاجار یک جامعه عقب مانده است که چندان حرکت و تحولی به سمت جلو و پیشرفت در جامعه وجود نداشته است. معمولاً مردم از دوران قاجار تصویری به شدت کلیشه‌ای دارند. ایران عصر قاجار مملکتی است با شاهان غافل، نا آگاه و بی‌خبر از اوضاع جهان و مردمی به شدت فقیر که هیچگونه تلاشی در جهت بهبود وضعیت در آن صورت نمی‌گیرد. اما واقعیت این است که این یک اصل کاملاً پذیرفته شده نیست. این درست است که ایران عصر قاجار نسبت به کشورهای قدرتمند اروپایی سرزمینی عقب مانده و توسعه نیافته بود ولی بی‌انصافی است اگر تلاشهای فرزندان این سرزمین در جهت رشد و ترقی کشور را نادیده انگاریم. در ایران عصر قاجار و در کنار پادشاهان مستبد و خودخواهی نظیر فتحعلیشاه و محمدشاه و ناصرالدین شاه نیک اندیشانی نظیر عباس میرزا و قائم مقام و امیر کبیر نیز بوده‌اند. مردانی که به شدت علاقه مند به بهروزی و سرافرازی این مرز و بوم بوده و در جهت نیل به هدف تا پای جان کوشیدند.

در این میان نام عباس میرزا در تاریخ ایران با اقدامات اصلاحی او و مخصوصاً اصلاحات* وی در جهت نوسازی ارتش و نظام حکومتی ایران آمیخته شده است. عباس میرزا که در آذربایجان و در خط مقدم مقابله با ارتش نیرومند روسیه قرار گرفته بود، قبل از دیگر اولیاء و مقامات حکومت قاجار به ضعف و ناتوانی مفرط ایران در مقابل رقیب قدرتمند خویش پی برد. اولین ایده‌ای که در جهت رفع این نقصان به ذهن هیأت حاکمه قاجار رسید استفاده از نیروی یک متحد قدرتمند خارجی بود.

آنها که در خود قدرت مقابله با ارتش قدرتمند تزار را نمی‌دیدند درصدد یافتن متحدی نیرومند برای مبارزه مشترک با تزار برآمدند. انگلیس و فرانسه دو قدرت بزرگ اروپایی از اولین گزینه‌ها بودند. ناپلئون هم‌اورد تزار در جبهه شرق اروپا پذیرفت که با ایران پیمان اتحاد ببندد. وی که غرق در خود بزرگ بینی و جاه

---

* - در مورد تعریف اصلاحات نگاه کنید به: گولد، جرونیس، وکولب، ویلیام. ل. فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه: جمعی از نویسندگان، تهران: نشر مازیار، ۱۳۷۶، ص ۶۶: «در ادبیات سیاسی و اجتماعی علیرغم معانی متعدد و اینکه گاهی ذکر می‌شود که ماهیت اصلاح یا بهبود اوضاع چندان مشخص نیست، ولی معانی اصلی اصلاح و اصلاحات همان تعدیل و تغییرات است.» و نیز بنگرید به: آشوری، داریوش. دانشنامه سیاسی، تهران: انتشارات سهروردی - مروارید، چاپ اول، ۱۳۶۶، ص ۱۲. «که [اصلاحات] نقطه‌ی مقابل انقلاب و دگرگونی‌های خشونت بار و بنیادی قرار می‌گیرد. در فرهنگ نامه‌های سیاسی، اصلاحات بدین معنا در تمام ابعاد زندگی مطرح شده و ویژگی آنها فقدان شتاب و قهر انقلابی می‌باشد.»

طلبی بود، رویاهای بزرگی در سر می پروراند. عمده ترین دلیل پذیرش اتحاد با ایران از سوی فرانسه، در جهت عملی کردن آمال و آرزوهای بلند پروازانه ناپلئون بود. امپراتور فرانسه درصدد بود که از طریق زمینی و از راه عثمانی و ایران به هندوستان حمله برد. بنابراین در جهت جلب نظر فتحعلی شاه پذیرفت که ایران را در بازپس گیری سرزمین گرجستان و قفقاز یاری کند. همچنین کمک به نوسازی ارتش ایران یکی از عمده ترین مواد این عهد نامه و آغازی بر جنبش نوسازی در ایران بود. قرار بر این بود که عباس میرزا و دستگاه حکومتی وی در تبریز مجری بندهای اصلی قرار داد- نوسازی ارتش - شوند.

با استقرار مستشاران فرانسوی در آذربایجان؛ نوسازی ارتش در تمام زمینه ها آغاز شد. نوسازی اسلحه و مهمات، فنون جنگی و ساختار ارتش از مهمترین برنامه ها بود. هرچند در اثر بدقولی فرانسویها، به زودی مستشاران انگلیس جای آنها را گرفتند، اما با خروج مستشاران فرانسوی نه تنها اقدامات اصلاحی در ارتش ایران متوقف نشد، که گسترش یافته و به تدریج صنایع جانبی نیز در آذربایجان ایجاد شد، بهره برداری از معادن، اعزام محصل به خارج و... از دیگر اقداماتی بود که عباس میرزا در جهت بهبود وضعیت عمومی آذربایجان و علی الخصوص ارتقاء قدرت حکومت انجام داد.

تاکنون محققین محدودی دست به قلم برده و در مورد زندگی و اقدامات عباس میرزا به صورت ویژه قلم فرسایی کرده اند. این افراد عبارتند از: آقای ناصر نجمی با کتاب «ایران در میان طوفان»، خانم امینه پاکروان با کتاب «عباس میرزا» و آقای موسوی طبری با کتابی تحت عنوان سابق، که در بررسی منابع به تفصیل در مورد این کتابها سخن خواهیم گفت. با این وجود تعداد بیشتری از نویسندگان به صورت موضوعی در مورد اقدامات عباس میرزا سخن گفته اند. اما پرداختن به این موضوع و تبیین آن از این جهت حائز اهمیت است که عباس میرزا اول کسی بود که در ایران در مسیر اصلاحات گام گذاشت. بنا براین شایسته است که بدانیم اولین اقدام در جهت اصلاحات در ایران چگونه انجام گرفت؟ و نقاط قوت و ضعف آن چه بود؟

عباس میرزا که در اثر رفت و آمد مسافران اروپایی و نیز مطالعات شخصی خویش تا حدود زیادی با تمدن غرب آشنا شده بود، قصد داشت زمینه های توسعه و ترقی ایران را فراهم کند. وی در این مورد مطالعات مناسبی انجام داده و اطلاعات خوبی در زمینه چگونگی رشد و توسعه روسیه تزاری و اقدامات پتر اول در این جهت کسب کرده بود. نایب السلطنه در سرگذشت روسیه و پتر الگوی مناسبی برای طرح توسعه ایران می دید. نایب السلطنه در اصلاح امور کشور تنها به اصلاحات نظامی محدود نشد بلکه آغازگر اقدامات اصلاحی کم نظیری در همه شئون اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی ایران بود. اما اهمیت دیگر اصلاحات عباس میرزا در جهت اصلاح امور کشور این که این اقدامات بر اوضاع و احوال دوران بعدی هم موثر بوده است.

ضرورت تدوین این رساله را می توان روشن نمودن گوشه ای از تاریخ تحولات کشور در عصر قاجار و خصوصاً اقدامات اصلاحی عباس میرزا و تاثیرات آن در کشور دانست. میل به بهبود وضع موجود و اصلاح امور ودیعه ای الهی در وجود انسانها است. اما نا آگاهی از اقدامات گذشتگان خطر تکرار اشتباهات گذشته و نیز پوشیده ماندن تجربیات نیکو و شایسته آنها را در پی خواهد داشت. بنابراین گذشته اصلاحات در ایران می تواند چراغ راه آینده باشد، و باید از این تجربیات آگاهی یافت و آنها را بکار برد.

این رساله در دو بخش تدوین شده است. بخش اول به بررسی زندگی عباس میرزا از بدو تولد تا وفات وی پرداخته است این بخش شامل شش فصل است که در فصل اول دوران کودکی عباس میرزا در فصل دوم دوران نوجوانی وی که در واقع همزمان با انتصاب وی به مقام ولایتعهدی و آغاز زندگی سیاسی اوست مورد بررسی قرار گرفته و همراهان و مخالفان عباس میرزا در این دوره معرفی شده اند. در فصل سوم جنگهای ایران و روس که عمده دوران زندگی عباس میرزا در این عصر بوده مورد بررسی قرار گرفته است. فصل چهارم نیز به صورت گذرا به جنگهای ایران و عثمانی پرداخته شده است. در فصل پنجم عملکرد عباس میرزا در جنگهای داخلی در یزد و کرمان و علی الخصوص جنگهای خراسان بازخوانی شده و نهایتاً در فصل ششم به پایان زندگی و مرگ عباس میرزا پرداخته ایم.

بخش دوم رساله حاضر به نقد و بررسی اقدامات و اصلاحات عباس میرزا اختصاص یافته است. این بخش با بررسی مختصری از اوضاع اجتماعی ایران در ابتدای عصر قاجار شروع شده و در ادامه در پنج فصل به شرح ذیل اقدامات اصلاحی عباس میرزا را مورد بررسی قرار داده است، بدین گونه که در فصل اول اصلاحات لشکری و نظامی، در فصل دوم اصلاحات اقتصادی و اجتماعی در فصل سوم اصلاحات فرهنگی و آموزشی در فصل چهارم سیاست خارجی عباس میرزا و نهایتاً در فصل ششم تداوم اصلاحات عباس میرزا مورد بررسی قرار گرفته است.

در بررسی اقدامات و اصلاحات عباس میرزا سوالاتی مطرح می شود. که جواب به آنها در ادامه اقدامات اصلاحی در ایران موثر خواهد بود.

۱- عباس میرزا در جهت اصلاح اوضاع ایران چه اقداماتی صورت داد؟

۲- میزان تاثیر این اقدامات در دوران بعدی چه قدر بود؟

با بررسی دقیق و موشکافانه این سوالات در صدد هستیم که بگوئیم:

۱- بازسازی ارتش، و اصلاح سیستم مالی و اداری تلاش در جهت رونق اقتصادی و صنعتی و نیز بهبود روشهای آموزشی از اقدامات عباس میرزا در جهت اصلاح اوضاع کشور بود.

۲- اقدامات عباس میرزا زمینه ساز رونق افکار اصلاح طلبانه بعدی در ایران گردید. و افکار اصلاح طلبانه امیر کبیر تحت تاثیر اقدامات عباس میرزا شکل گرفت. و به همین نسبت امیر کبیر نیز در شکل گیری افکار اصلاح طلبانه بعد از خود نقش آفرین بود. بنابراین اصلاحات عباس میرزا در واقع آغاز فرآیند ادامه دار اصلاحات در ایران بود. که نهایتاً به انقلاب مشروطه منتهی شد.

۲-۱. بررسی منابع:

۱- «عباس میرزا قاجار؛ شرح حال و سیاست و خدمات او»^۱. نوشته سید مصطفی موسوی طبری. آقای موسوی کتاب خود را به پنج فصل و به شرح ذیل تقسیم بندی کرده است. دوران زندگی عباس میرزا از طفولیت تا زمان ولایت‌هدی، اصلاحات و اقدامات عباس میرزا در آذربایجان، صفات و سجایای ولیعهد قاجار، آخرین سالهای عمر عباس میرزا و مرگ او و نظریه بیگانگان درباره عباس میرزا. ایشان بگونه ای بسیار مختصر و گذرا زوایای مختلف زندگی عباس میرزا را به رشته تحریر در آورده است. و شاید هم مهمترین ضعف کتاب، اختصار کتاب باشد. در این تحقیق از کتاب فوق در مورد خصوصیات اخلاقی عباس میرزا و نیز بررسی ادوار مختلف وی استفاده شده است.

۲- «عباس میرزا»^۲. نوشته خانم امینه پاکروان (۱۹۵۸-۱۸۹۰ م / ۱۳۷۳-۱۳۰۵ ه.ق)، یکی از انگشت شمار کتابهایی است که در شرح زندگی عباس میرزا نوشته شده است. نویسنده، کتاب خود را به شیوه داستانی نوشته است، ولی اطلاعات ذیقیمتی از زندگینامه عباس میرزا و اقدامات او در لابه لای صفحات کتاب می توان یافت. پاکروان در کنار زندگی رسمی عباس میرزا کوشیده با تلفیق رویا و واقعیت زندگی و افکار، اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی او را به تصویر بکشد. اما در نهایت کتابی است قابل استناد در باره زندگی عباس میرزا و در این پژوهش از کتاب مذکور خصوصا در بررسی زوایایی از زندگی عباس میرزا که معمولا در تواریخ رسمی مورد غفلت واقع می شود استفاده وافر برده ام.

۳- «ایران در میان طوفان؛ شرح زندگی عباس میرزا و جنگهای ایران و روسیه تزاری»^۳. این کتاب در سال ۱۳۳۶ ه.ش به رشته تحریر در آمده و شاید بتوان گفت که مفصل ترین کتاب در مورد زندگی عباس میرزا با تکیه بر جنگهای ایران و روسیه است. آقای نجمی کتاب خود را با بیان مجملی از طایفه قاجار آغاز کرده و در ادامه به چگونگی ولیعهدی عباس میرزا پرداخته و مختصری از اقدامات اصلاحی عباس میرزا نیز سخن گفته است. آنگاه به سراغ جنگهای ایران و روسیه رفته و مفصلا در این زمینه قلمفرسایی نموده است. آقای نجمی در ضمن حوادث جانبی این دوره را نیز از نظر دور نداشته و به روابط عباس میرزا با سفیران دول خارجه و بطور کلی روابط خارجی ایران در این دوره نیز پرداخته است. جنگهای با عثمانی و سرکوب شورشیهای داخلی از دیگر مطالب این کتاب است. در نهایت نویسنده چگونگی مرگ نایب السلطنه و طبق معمول نظرات دیگران در مورد شاهزاده و مخصوصا نظر سفرا و مستشاران اروپایی که در مورد عباس میرزا نگاشته اند، و نیز وصایای ولیعهد را به عنوان حسن ختام کتاب خود آورده است. کتاب آقای نجمی نیز در واکاوی زندگی و اقدامات مختلف نایب السلطنه مددگار ما در این مختصر بوده است.

۴- «ناسخ التواریخ». نوشته؛ میرزا محمدتقی لسان الملک سپهر (۱۲۷۴-۱۲۱۶ ق / ۱۸۵۷-۱۸۰۱ م). این کتاب به اهتمام آقای جمشید کیانفر و در دو جلد منتشر شده است^۴، و عنوان جلد اول آن «از آغاز تا پایان سلطنت فتحعلی شاه» می باشد. هر چند در این جلد خلاصه ای از ابتدای ایل قاجار و چگونگی تلاش دو ایلخان قدرتمند قاجار (فتحعلی خان و محمد حسن خان) را در جهت تسلط بر حکومت شرح داده، و چگونگی به تخت نشستن آقا محمدخان قاجار تا پایان مرگ او و جلوس فتحعلی شاه بر تخت سلطنت را توضیح می دهد. سپهر همچنین

^۱ - موسوی طبری، سید مصطفی، عباس میرزا «شرح حال و سیاست و خدمات او»، تهران: انتشارات ابن سینا چاپ اول، ۱۳۵۳.

^۲ - پاکروان، امینه، عباس میرزا، ترجمه قاسم صنوی، تهران: نشر چشمه، چاپ اول پائیز ۱۳۷۶.

^۳ - نجمی، ناصر، ایران در میان طوفان؛ یا شرح زندگانی عباس میرزا، بیجا: انتشارات معرفت، چاپ دوم ۱۳۶۶.

^۴ - لسان الملک سپهر، محمد تقی، ناسخ التواریخ، به کوشش جمشید کیانفر، ۲ جلد، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۷۷.

در ضمن وقایع سالهای مختلف زوایایی از زندگی عباس میرزا در جنگهای ایران و روس، ایران و عثمانی و جنگهای داخلی را مکتوب نموده است. سپهر همچنین با ذکر روابط ایران با کشورهای مختلف بیگانه و استقرار سفیران و مستشاران خارجی و ارتباط آنها با عباس میرزا تشریح می کند. از این کتاب مخصوصا در بررسی بخش مهمی از زندگی نایب السلطنه، یعنی بررسی جنگهای ایران و روس استفاده شده است.

۵- « مآثر السلطانیة »^۱. نوشته عبدالرزاق مفتون دنبلی (۱۲۴۲-۱۱۶۷ ق/ ۱۸۲۶-۱۷۵۳ م) از دیگر آثار مهم عصر قاجار و مخصوصا شرح جنگهای ایران و روس است. او از خاندان مشهور دنبلی و از اهالی خوی است. گویا خاندان وی از دوران شاه عباس به کارهای مهم دولتی می پرداختند. عبدالرزاق دنبلی نیز دوران جوانی خود را در دستگاه زندیه و در خدمت کریم خان سپری کرده و پس از افول خاندان زند به خدمت آقا محمد خان در آمد. وی پس از مدتی و در دوران فتحعلی شاه به سمت منشی عباس میرزا نایب السلطنه در آمد. مآثر السلطانیة صفحات متعددی راجع به احداث « نظام جدید » لشکر، مهندسی، چاپارخانه، باسمه خانه و کارگاههای متعدد صنعتی داشته، و از این جهت در بررسی اقدامات و اصلاحات عباس میرزا حائز اهمیت است. همچنین از دیگر رؤس مطالب این کتاب میتوان به شرح جنگهای مختلف ایران در این دوره و نیز روابط ایران با دول خارجه می توان اشاره کرد. نوشته مرحوم دنبلی همانگونه که در هرگونه بررسی راجع به جنگهای ایران و روس نمی توان از آن گذشت در شرح اقدامات مختلف عباس میرزا نیز از آن کمک گرفته ام.

۶- « تاریخ نو »^۲. نوشته جهانگیر میرزا قاجار پسر عباس میرزا نایب السلطنه است. این کتاب در واقع ذیل مآثر السلطانیة است. و وقایع سالهای ۱۱۲۴ تا ۱۲۶۷ ق را در بر دارد. تاریخ نو حاوی اطلاعات ذیقیمی از اواخر زندگی عباس میرزا، جنگهای دوره دوم ایران و روس و سرکوب مخالفین در یزد و کرمان و خراسان است. اهمیت تاریخ نو در آن است که جهانگیر میرزا خود ناقل مستقیم برخی حوادث و رویدادهاست. این کتاب نیز در روشن نمودن بخشی از زوایای زندگی عباس میرزا منبعی قابل توجه است. خصوصا آنکه همانگونه که می دانیم نویسنده کتاب فرزند نایب السلطنه و در دوران پرتلاطم جنگهای ایران و روس همراه پدر بوده است.

۷- « روضه الصفای ناصری »^۳. تالیف رضاقلی خان هدایت (۱۲۸۸-۱۲۱۵ ق) است. این کتاب نیز ذیلی بر تاریخ روضه الصفای میرخواند است. روضه الصفای ناصری در سه جلد نوشته شد که در واقع جلدهای هشتم تا دهم کتاب میرخواند است. هدایت در این سه جلد وقایع صفویه تا زمان خود را نگاشته است. از دیگر کتابهای هدایت می توان به مجمع الفصحاء اشاره کرد. هدایت نیز اطلاعات ذیقیمی از زندگی و کارهای عباس میرزا نایب السلطنه بدست می دهد. روضه الصفای ناصری نیز از جمله کتابهایی است که در هرگونه بررسی مربوط به دوره قاجار می توان آن را نادیده گرفت. از این کتاب در بررسی دوران مختلف زندگی نایب السلطنه استفاده کرده ام.

۸- « سفر در ایران »^۴. این کتاب در واقع سفرنامه گاسپار دروویل فرانسوی است. دروویل در این کتاب ضمن بررسی کوتاهی از تاریخ ایران قبل از دوره فتحعلی شاه، مشاهدات خود را از اوضاع اجتماعی ایران نیز شرح می دهد. دروویل با نکته سنجی خاص اروپایی خود نکات ارزند های از اوضاع ایران آن عصر را منعکس می کند. دروویل فرانسوی توضیحات مفیدی از دخالتها و نقش دوگانه دیپلماسی بریتانیا در کشور ما ارائه کرده است. کتاب سفر به ایران در مورد زندگی، اعتقادات، افکار و عملکرد عباس میرزا کتابی در خور توجه بوده و در تمام این زمینه ها از این کتاب استفاده شده است.

۱- دنبلی، عبدالرزاق. مآثر السلطانیة، به کوشش فیروز منصوری، تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۲- قاجار، جهانگیر میرزا. تاریخ نو، به سعی و اهتمام عباس اقبال، تهران: نشر علم، چاپ اول، ۱۳۸۴.

۳- هدایت، رضاقلی خان. تاریخ روضه الصفای ناصری، جلد نهم، بخش اول. به تصحیح و تحشیه: جمشیدکیانفر، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۸۰.

۴- دروویل، گاسپار. سفر در ایران، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران: انتشارات شبانویز، چاپ سوم، آذرماه ۱۳۷۷.

۹- « تاریخ ذوالقرنین»^۱ این کتاب توسط میرزا فضل الله خاوری شیرازی از مورخین دربار فتحعلی شاه و به نام نگاشته شده است. این کتاب در دو جلد، و با دو نام مجزا نگاشته شده، جلد اول کتاب به عنوان « نامه صاحبقران» و جلد دوم به نامه « رساله خاقان». این کتاب نیز منابع دست اول دوران زندگی عباس میرزا و حاوی مطالب سودمندی است. با وجود اینکه این کتاب از تملقها و بزرگنمایی های معمول کتابهای نوشته شده توسط منشیان درباری خالی نیست، با این وجود اطلاعات فراوانی از ادوار مختلف زندگی عباس میرزا در آن می توان یافت.

۱۰- « مأموریت ژنرال گاردان در ایران»^۲ این کتاب شرح مأموریت ژنرال گاردان، سفیر ناپلئون در ایران است. گاردان در این کتاب که به قلم آلفرد گاردان نوشته شده است، شرح جالبی از اوضاع سپاه ایران، و همچنین اوضاع اجتماعی سیاسی و اقتصادی کشور در دوره حکومت قاجار دارد. گاردان به مانند دیگر نویسندگان اروپایی با تیزبینی خاصی اوضاع و احوال کشور را از جنبه های مختلف، و البته بسته به موضوع به تفصیل و با اجمال نگاشته است. کتاب مأموریت ژنرال گاردان در ایران هرچند حاوی نکات سودمندی است. ولی به هر حال توسط یک بیگانه نگاشته شده، و چون او هر آنچه را که دیده نگاشته است، در استناد به آن باید دقت نمود هر چند این کتاب مخصوصا در زمینه اوضاع سپاه ایران کتابی بی نظیر است و در این پژوهش مخصوصا در بررسی اقدامات و اصلاحات نظامی عباس میرزا استفاده شده است. این کتاب توسط مرحوم عباس اقبال آشتیانی ترجمه شده است.

۱۱- « بنیان حکومت قاجار»^۳ این کتاب نوشته فرزام اجلالی است. این کتاب تحقیقی کم حجم و دراری مطالب ارزنده ای است. نویسنده قصد دارد ایل قاجار را از منظر جامعه شناسی بررسی کند. بنیان حکومت قاجار ضمن بررسی آداب و رسوم و فرهنگ ایل قاجار، ساختار سیاسی و اجتماعی ایل و نیز عملکرد اقتصادی آن را قبل و بعد از حکومت نیز بررسی می کند. این کتاب اطلاعات ذیقیمی از اوضاع اجتماعی ایل حکومتگر قاجار قبل و بعد از حکومت ارائه نموده و جهت بررسی چگونگی و چرایی اقدامات اصلاحی عباس میرزا از آن استفاده شده است

۱- خاوری شیرازی، میرزا فضل الله. تاریخ ذوالقرنین، تصحیح و تحقیق ناصرافشار فر، تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰، دو جلد.

۲- گاردان، آلفرد. مأموریت ژنرال گاردان در ایران، ترجمه عباس اقبال، تهران: نگاه، چاپ دوم، ۱۳۶۲.

۳- اجلالی، فرزام، بنیان حکومت قاجار، تهران: نشرنی، چاپ اول، ۱۳۷۳.